पठतु संस्कृतम्

कोविद:

तृतीय-पाठः

अन्वयः - १

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् |
अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैः आचारलाजैरिव पौरकन्याः ||

पदविभागः

मरुत्प्रयुक्ताः, च, मरुत्सखाभम्, तम्, अर्च्यम्, आरात्, अभिवर्तमानम्, अवाकिरन्, बाललताः, प्रसूनैः, आचारलाजैः, इव, पौरकन्याः

सन्धिः

मरुत्प्रयुक्ताः + च - विसर्ग-सकारः, श्चुत्वम्
आरात् + अभिवर्तमानम् - जश्त्वम्
आचारलाजैः + इव - विसर्ग-रेफः

अन्वयः - १

सामान्यार्थः

यथा नगरे नार्यः नृपस्य स्वागतार्थं लाजान् निक्षिप्तवत्यः, एवं वने बाललताः स्वसमीपम् आगत-दिलीपस्य उपरि पुष्पाणि विकीर्णवत्यः ।

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	अवाकिरन्
प्रथमा	-	मरुत्प्रयुक्ताः, बाललताः, पौरकन्याः
द्वितीया	-	मरुत्सखाभम्, तम्, अर्च्यम्, अभिवर्तमानम्
तृतीया	-	प्रसूनैः, आचारलाजैः
अव्ययम्	-	च, आरात्, इव

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	अवाकिरन्	अवर्षन्
काः अवाकिरन् ?	बाललताः	वल्लर्यः
कीदृश्यः बाललताः ?	मरुत्प्रयुक्ताः	वायुना प्रेरिताः
कैः अवाकिरन् ?	प्रसूनैः	पुष्पैः
कम् अवाकिरन् ?	तम्	दिलीपम्
कीदृशं तम् ?	अभिवर्तमानम्	विद्यमानम्
कुत्रः अभिवर्तमानम् ?	आरात्	समीपे

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः कीदृशम् ? मरुत्सखाभम् वायुमित्रेण अग्निना सदृशम्

पुनः कीदृशम् ? अर्च्यम् पूजनीयम्

कथमिव अवाकिरन् ? पौरकन्याः आचारलाजैः इव यथा नागर-वनिताः सम्प्रदायिकैः भृष्टधान्यैः तथा

अन्वयः - १

अन्वयः

मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः आरात् अभिवर्तमानं मरुत्सखाभम् अर्च्यं तं पौरकन्याः आचारलाजैः इव प्रसूनैः अवाकिरन् ।

तात्पर्यम्

यदा दिलीपः अरण्ये गच्छति स्म, तदा मार्गपार्श्वे लताः तस्य उपरि पुष्पाणि अवकीर्णवत्यः । तत्र वायुः कारणम् । यदा दिलीपः नगरात् बहिः गच्छति तदा पुरस्य बालिकाः अपि एवमेव सांप्रदायिकलाजाः अवकिरन्ति स्म । अयं संप्रदायः । वनेऽपि दिलीपस्य राजोपचारः कृतः लताभिः ।

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

1. मरुत्प्रयुक्ताः - आ. स्त्री. 'मरुत्प्रयुक्ता' शब्दः प्र. ब.
2. च - अव्ययम्
3. मरुत्सखाभम् - अ. पुं. 'मरुत्सखाभ' शब्दः द्वि. ए.
4. तम् - द. पुं. 'तद्' शब्दः द्वि. ए.
5. अर्च्यम् - अ. पुं. 'अर्च्य' शब्दः द्वि. ए.
6. आरात् - अव्ययम्
7. अभिवर्तमानम् - अ. पुं. 'अभिवर्तमान' शब्दः द्वि. ए.

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

8. अवाकिरन् - अव + कृ धातुः परस्मैपदी लङ्-लकारः प्र. ब.
9. बाललताः - आ. स्त्री. 'बाललता' शब्दः प्र. ब.
10. प्रसूनैः - अ. न. 'प्रसून' शब्दः तृ. ब.
11. आचारलाजैः - अ. पुं. 'आचारलाज' शब्दः तृ. ब.
12. इव - अव्ययम्
13. पौरकन्याः - आ. स्त्री. 'पौरकन्या' शब्दः प्र. ब.

अन्वयः - १

समासः

मरुता प्रयुक्ताः - तृतीया-तत्पुरुषः
मरुतः सखा - षष्ठी-तत्पुरुषः
मरुत्सखस्य आभा इव आभा यस्य सः, तम् - बहुव्रीहिः

बालाः लताः - विशेषण-पूर्वपद-कर्मधारयः
आचारस्य लाजाः, तैः - षष्ठी-तत्पुरुषः
पौराः कन्याः - विशेषण-पूर्वपद-कर्मधारयः

अन्वयः - २

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ।।

पदविभाग:

इत्थम्, व्रतम्, धारयतः, प्रजार्थम्, समम्, महिष्या, महनीयकीर्तेः,
सप्त, व्यतीयुः ,त्रिगुणानि, तस्य, दिनानि, दीनोद्धरणोचितस्य

सन्धि:

व्यतीयुः + त्रिगुणानि - विसर्ग-सकारः

अन्वयः - २

सामान्यार्थः

एकविंशति-दिनानि राजा दिलीपः सुदक्षिणया सह पुत्र-प्रापणार्थं नन्दिन्याः सेवां कृत्वा व्रतं निरूढवान् |

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	- व्यतीयुः
प्रथमा	- सप्त, त्रिगुणानि, दिनानि
द्वितीया	- व्रतम्, प्रजार्थम्
तृतीया	- महिष्या
षष्ठी	- धारयतः, महनीयकीर्तेः, तस्य, दीनोद्धरणोचितस्य
अव्ययम्	- इत्थम्, समम्

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	व्यतीयुः	गतानि
कानि व्यतीयुः ?	दिनानि	दिवसाः
कति दिनानि ?	सप्त	
कीदृशानि सप्त ?	त्रिगुणानि	एकविंशतिः
कस्य दिनानि व्यतीयुः ?	तस्य	दिलीपस्य
कीदृशस्य तस्य ?	दीनोद्धरणोचितस्य	दैन्यविमोचने विदितस्य
पुनः कीदृशस्य तस्य ?	महनीयकीर्तेः	पूज्ययशसः

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कीदृशस्य दिलीपस्य ?	धारयतः	पालयतः
किं धारयतः ?	व्रतम्	नियमम्
कया समं धारयतः ?	महिष्या समम्	पत्नया सह
कथं व्रतं धारयतः ?	इत्थम्	पूर्वोक्तप्रकारेण
किमर्थं व्रतं धारयतः ?	प्रजार्थम्	सन्तानप्रापणार्थम्

अन्वयः - २

अन्वयः

इत्थं प्रजार्थं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकिर्तेः
दीनोद्धरणोचितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः ।

तात्पर्यम्

एवं चक्रवर्ती दिलीपः पत्न्या सुदक्षिणया सह व्रतं गृहीतवान् । सन्तानप्राप्तिः एव तस्य उद्देशः आसीत् । सः दीनानाम् उद्धारे सदा दत्तचित्तः भवति स्म । तस्य कीर्तिः सर्वत्र प्रसृता आसीत् । प्रतिदिनं सः नन्दिन्याः सेवां करोति स्म । एवम् एकविंशतिः दिनानि गतानि ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

1. इत्थम् - अव्ययम्
2. व्रतम् - अ. नपुं. ‘व्रत’ शब्दः द्वि. ए.
3. धारयतः - त. पुं. ‘धारयत्’ शब्दः ष. ए.
4. प्रजार्थम् - अ. नपुं. ‘प्रजार्थ’ शब्दः द्वि. ए.
5. समम् - अव्ययम्
6. महिष्या - ई. स्त्री. ‘महिषी’ शब्दः तृ. ए.
7. महनीयकीर्तेः - इ. पुं. ‘महनीयकीर्ति’ शब्दः ष. ए.
8. सप्त - न. नित्यं बहुवचनान्तः 'सप्तन्’ शब्दः प्र. ब.
9. व्यतीयुः - वि + अति + इण् धातुः लिट्-लकारः परस्मैपदी प्र. ब.
10. तस्य - द. पुं. ‘तद्’ शब्दः ष. ए.
11. त्रिगुणानि
12. दिनानि - अ. नपुं. ‘दिन’ शब्दः प्र. ब.
13. दिनोद्धरणोचितस्य - अ. पुं. ‘दिनोद्धरणोचित’ शब्दः ष. ए.

Learn Sinkas Online - Sanjeev Rajgupati

अन्वयः - २

समासः

महनीया कीर्तिः यस्य सः, तस्य	- बहुव्रीहिः
दीनानाम् उद्धरणम्	- षष्ठी-तत्पुरुषः
दीनोद्धरणे उचितः, तस्य	- सप्तमी-तत्पुरुषः

आर्यभटः

- ज्योतिश्शास्त्रस्य शास्त्रीयत्वं परिकल्पितम् आर्यभटेन एव ।
- आर्यभटम् 'आर्यभट्टः' इत्यपि निर्दिशन्ति केचन ।
- आर्यभटस्य जन्म क्रि.श. ४७६ तमे वर्षे पाटलीपुत्रनगरे (पाटना) जातम् इति क्रि.श. ४९९ तमे वर्षे एषः ' आर्यभटीयम् ' इति ग्रन्थं लिखितवान् इति च ज्ञायते ।

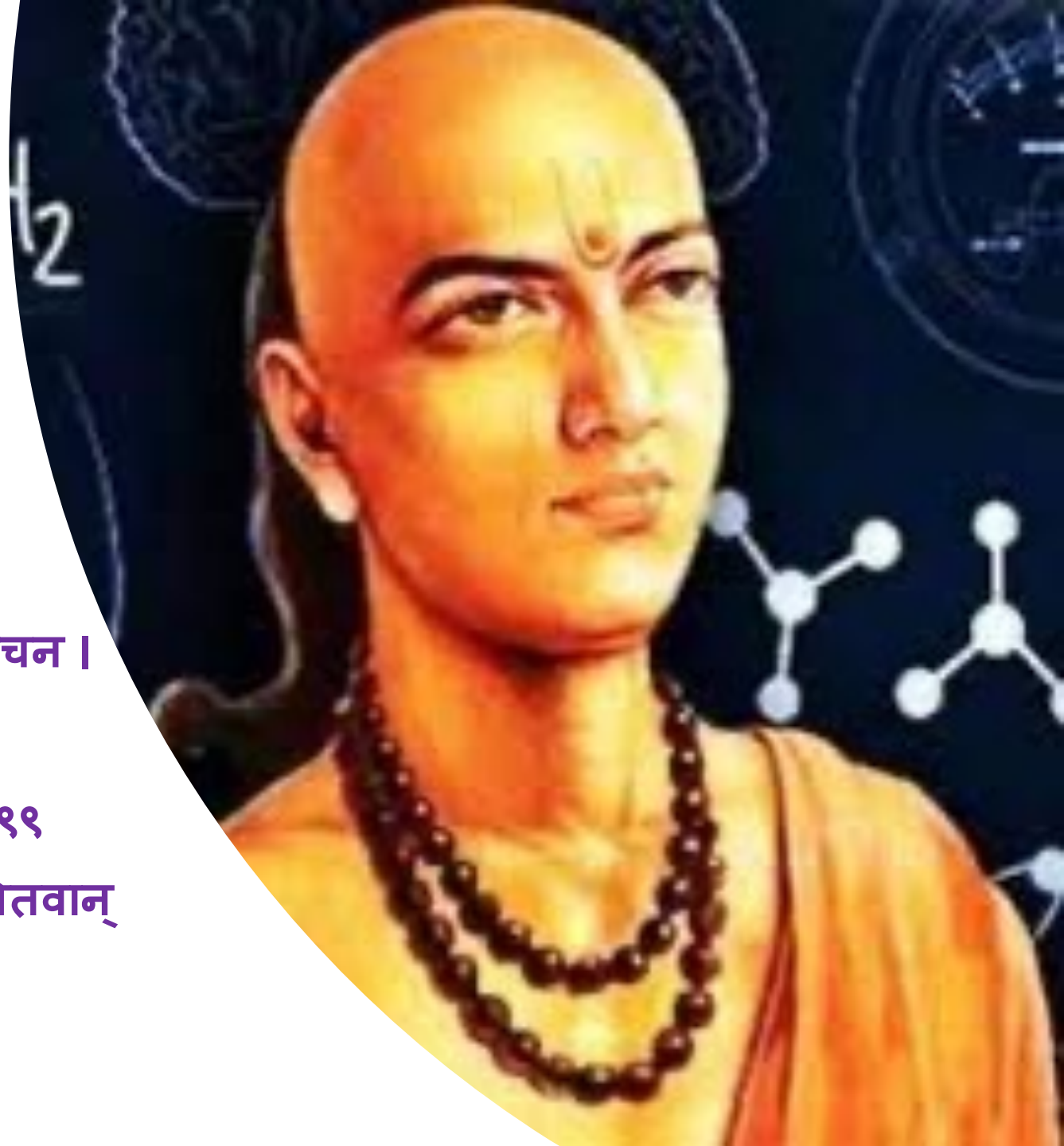

आर्यभटः

- एषः स्वस्य २३ तमे वयसि एव एतं सिद्धान्तप्रतिपादकं श्रेष्ठं ग्रन्थं रचितवान् आसीत्।
- एतस्मात् एव वयम् ऊहितुं शक्नुमः यत् एतस्य प्रतिभा कीदृशी आसीत् इति ।
- आर्यभटीयग्रन्थेन महासङ्ख्याः अपि संज्ञारूपेण कथं सङ्ग्रेण लेखनीयाः इति विषयः, वर्ग-घनमूल-त्रिभुजादिगणितविषयाः, कटपयादिसंज्ञाक्रमः, काल-विभाग-नक्षत्रगति-भगण-दिनरात्र्यादिविषयाः चापि विवृताः सन्ति।
- 'मया नूतनतया न उच्यते, पूर्वजैः उक्तम् एव स्फुटतया निरूप्यते' इति स्वग्रन्थे उक्तवान् अस्ति एषः ।
- पञ्चाङ्गकर्तारः बहवः एतस्य सिद्धान्तम् एव अनुसरन्ति ।

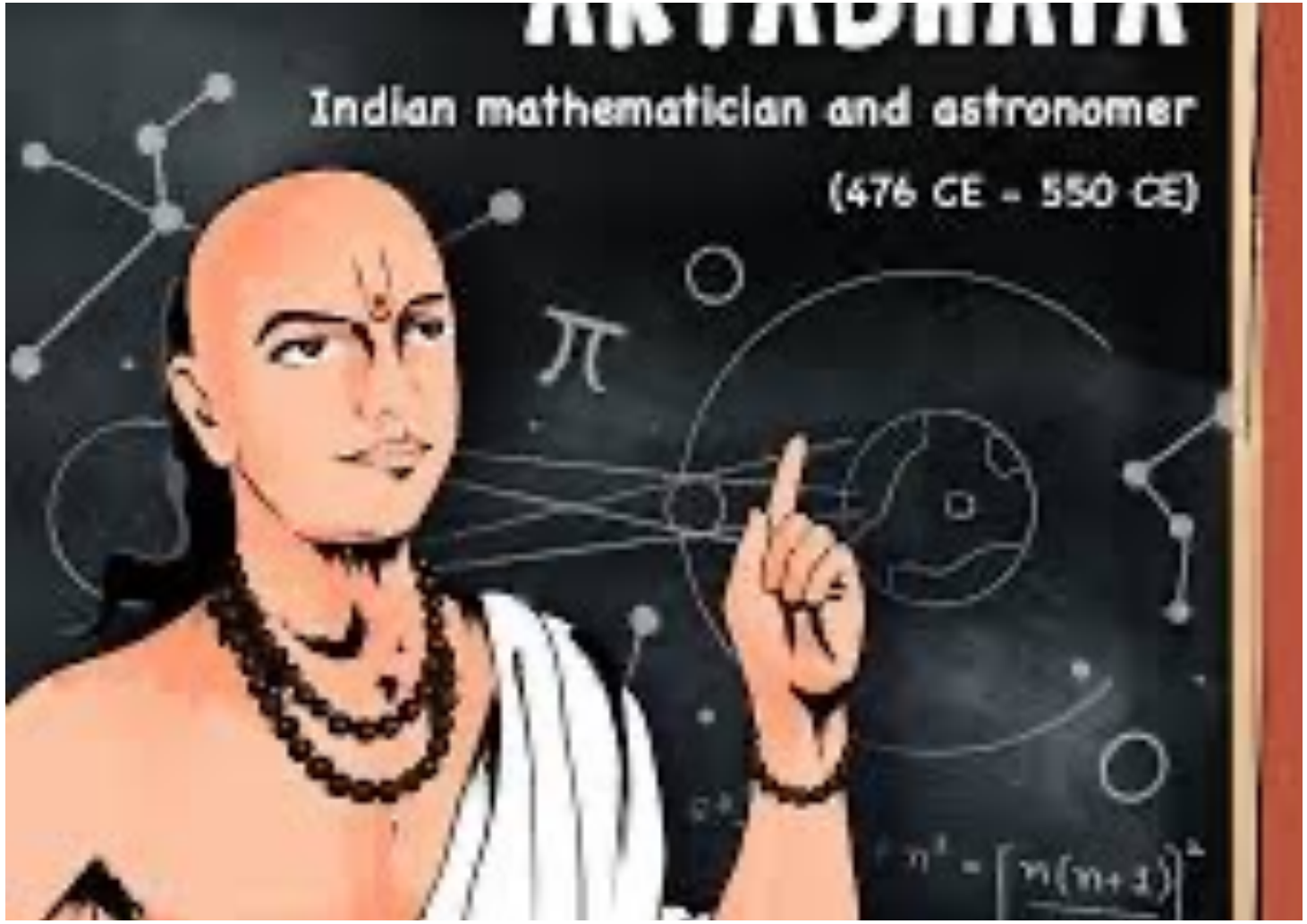

वराहमिहिरः

- खगोलं, ज्योतिषं, गणितं चेति ज्योतिश्शास्त्रस्य त्रयः विभागाः ।
- खगोलं ग्रहचलनादिकं ज्ञापयति।
- मानवजीवने ग्रहादीनां प्रभावं निरूपयति ज्योतिषम् ।
- एतेषां फलं निर्णयति गणितम् ।
- वराहमिहिरः एतान् त्रीन् भागान् अपि, अधिकृत्य ग्रन्थं विलिख्य 'फलज्योतिश्शास्त्रस्य आद्यप्रवर्तकः' इति ख्यातः अस्ति ।
- एषः क्रि.श ६ शतके आसीत् इति परिगण्यते ।
- 'विक्रमादित्यस्य आस्थाने स्थितेषु नवसु रत्नेषु अन्यतमः आसीत् एषः इत्यपि प्रतिपादयन्ति केचन ।
- एषः अवन्तिनिवासी आसीत् इति, आदित्यदासः एतस्य पिता आसीत् इति च ज्ञायते।

वराहमिहिरः

- पञ्चसिद्धान्तिका, लघुसंहिता, वाराहिसंहिता, बृहज्जातकम् इत्येते ग्रन्थाः एतेन रचिताः सन्ति ।
- तत्र बृहज्जातकं सुप्रसिद्धम् ।
- बृहज्जातके ४००० श्लोकः, १०० अध्यायाः च सन्ति ।
- ज्योतिषिकलक्षणम्, नक्षत्रव्यूहः, वृष्टिः, वास्तुविद्या, अश्व लक्षणं, वज्रपरीक्षा, पाकाध्यायः इत्यादयः बहवः विषयाः निरूपिताः सन्ति अत्र ।
- अतः एषः ग्रन्थः 'लघुविश्वकोषः' इत्येव परिगण्यते ।
- पूर्वकृतीनाम् आधारेण ग्रन्थं रचितवान् एषः तत्र तत्र आधारग्रन्थान् अपि उल्लिखति ।
- जाताकस्वरूपज्ञापके ग्रीक्होराशास्त्रविभागे ग्रीक्पद्धतेः विवरणं, ग्रीक्पारिभाषिकशब्दानां प्रयोगः च विशेषतः दृश्यते अत्र ।

ब्रह्मगुप्तः

- भास्कराचार्येण 'गणकचक्रचूडामणिः' इति श्लाघितः ब्रह्मगुप्तः ज्योतिश्शास्त्रे प्रसिद्धः पण्डितः ।
- 'ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः' 'खण्डखाद्यकं' चेति ग्रन्थद्वयं रचितवान् अस्ति इति ।
- ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते दृश्यमानात् उल्लेखात् ज्ञायते यत् एषः क्रि.श. ५९८ तमे वर्षे जन्म प्राप्तवान् इति, विष्णुगुप्त: इति एतस्य पितु: नाम इति, आश्रयदाता राजा व्याघ्रनामक: इति ३० तमे वयसि तेन स च ग्रन्थः रचितः इति च ।
- ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते ग्रहगणितम्, पाटीगणितम्, क्षेत्रगणितम् इत्यादयः विभागाः सन्ति ।

भास्कराचार्यः

- भास्कराचार्यस्य नाम्नः श्रवणात् एव सर्वे 'लीलावती' इति ग्रन्थं स्मरन्ति ।
- किन्तु लीलावती इति स्वतन्त्रः ग्रन्थः न ।
- सिद्धान्तशिरोमणिः इत्येस्य ग्रन्थस्य कश्चन भागः सः ।
- 'भास्कराचार्यस्य लीलावतीनामिका विधवा पुत्री आसीत् ।

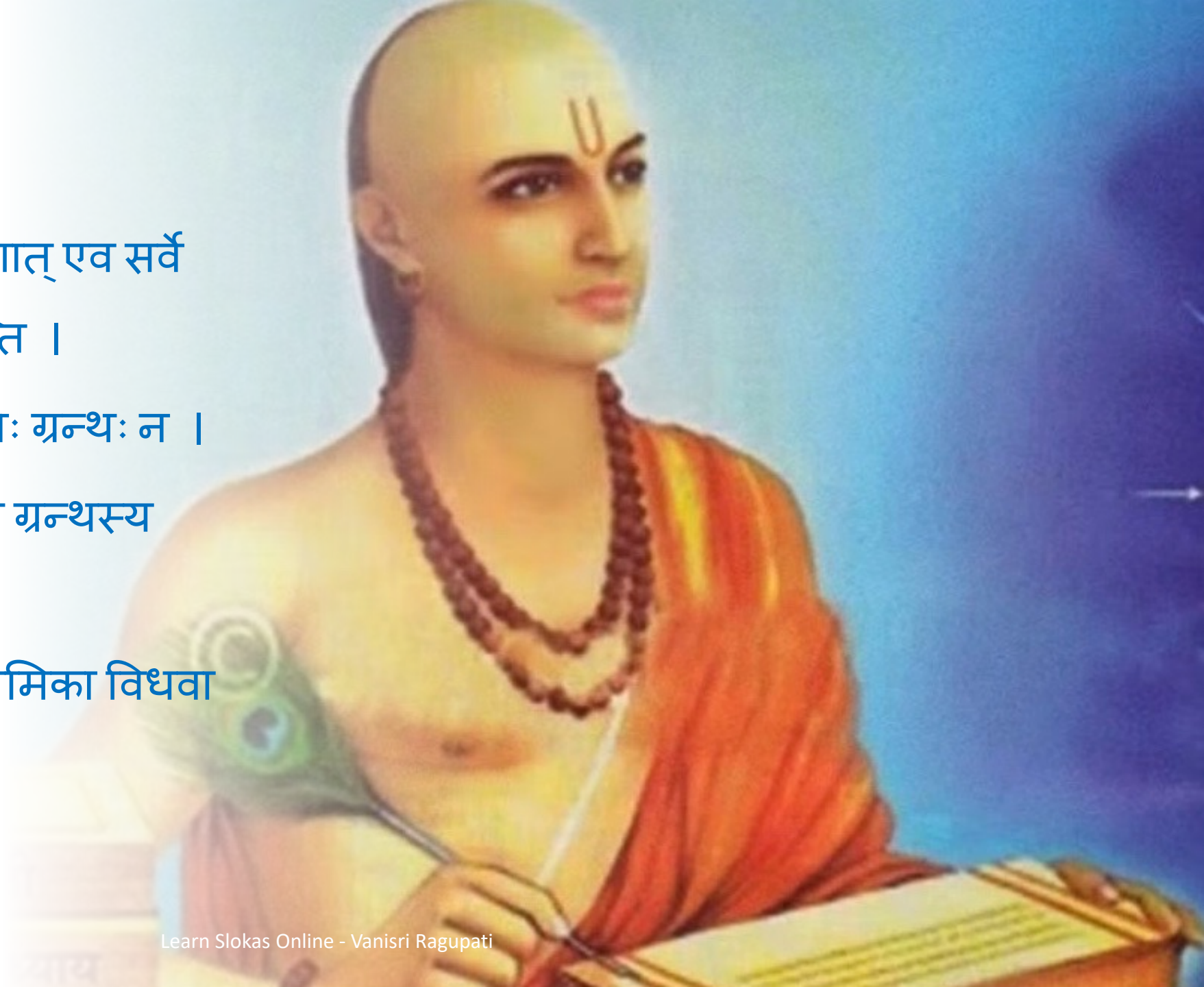

भास्कराचार्यः

- तस्याः खेदस्य निवारणार्थं यत् गणितं बोधितं तत् लीलावती इति नाम्ना एव ख्यातम् अभवत् ' इति कथा श्रूयते ।
- 'लीलावती' भागः पाटीगणितं (अङ्कगणितं) निरूपयति ।
- सङ्कलन-व्यवकलनादीनि, गणितस्य सर्वाणि अङ्गानि च प्रतिपादयति लीलावती-भागः ।
- भास्कराचार्यस्य अपरः ग्रन्थः 'करणकुतूहलम्' इति ।

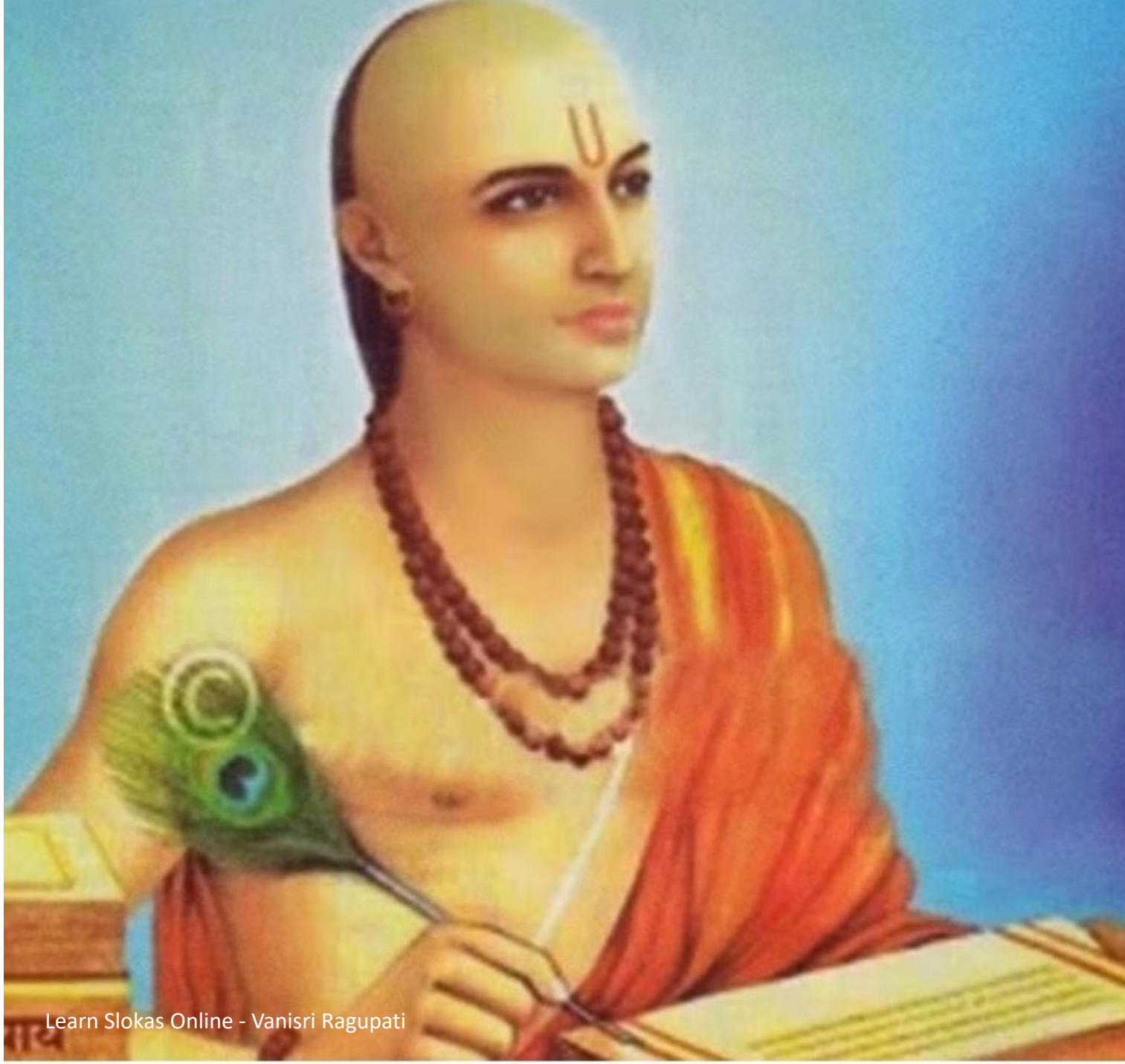

भास्कराचार्यः

- अत्र पञ्चाङ्गनिर्माणार्थम् आवश्यकाः विषयाः निरूपिताः सन्ति ।
- भास्कराचार्यः कर्णाटकदेशीयः ।
- सह्यपर्वतसमीपस्थः ग्रामः एतस्य जन्मस्थलम् ।
- पितुः नाम महेश्वरः इति ।
- पिता एव एतस्य विद्यागुरुः आसीत् ।
- एषः क्रि.श. ११ शतकस्य पूर्वार्धे आसीत् इति विदुषाम् अभिप्रायः ।
- भास्कराचार्यस्य कृतीनां व्याख्यानानि यावन्ति सन्ति तावन्ति ज्योतिश्शास्त्रस्य अन्यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य न सन्ति ।